

Li Bennich-Björkman

Överlever den akademiska friheten?

– en intervjustudie av svenska forskares villkor i universitetens brytningstid

Högskoleverket • Luntmakargatan 13 • Box 7851, 103 99 Stockholm
tfn 08-563 085 00 • fax 08-563 085 50 • e-post hsv@hsv.se • www.hsv.se

**Överlever den akademiska friheten?
– en intervjustudie av svenska forskares villkor i
universitetens brytningstid**

Utgiven av Högskoleverket 2004

Högskoleverkets rapportserie 2004:1 R

ISSN 1400-948X

Författare: **Li Bennich-Björkman**

Kontaktperson på Högskoleverket: Lars Petersson

Formgivning: Högskoleverkets informationsavdelning

Tryck: Davidsons Tryckeri, Växjö, februari 2004

Tryckt på miljömärkt papper

Innehåll

Rapportnamn	1
Förord	5
Sammanfattning	7
Inledning	11
Syfte	15
Intervjuerna	17
Hur definierar forskarna akademisk frihet?	21
Upplever forskarna att de har frihet idag?	27
Forskningsprocessen inifrån: den röda tråden	31
Hur påverkar forskningsfinansieringen forskningens innehåll?	35
Långsiktighet kontra samhällsnytta	36
Konformism kontra självständighet	38
Balansen mellan forskning, undervisning och administration	43
Vad motiverar forskarna?	47
Avslutning	51
Referenser	55
Intervjuer	57

Förord

Upplever forskare att de har akademisk frihet idag, hur definierar de i så fall denna frihet och vilka faktorer anser man begränsar densamma. Det är några av de spännande och viktiga frågor som författaren ställer i denna rapport.

Studien som ligger till grund för rapporten är ett led i Högskoleverkets försök att uppmärksamma frågor som rör forskningens och forskarnas/lärarnas förutsättningar vid svenska universitet och högskolor. Tidigare har Högskoleverket publicerat rapporten *Akademisk frihet – en rent akademisk fråga?* (Högskoleverkets rapportserie 2001:21 R).

Rapporten är författad av docent Li Bennich-Björkman, Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet och baseras på intervjuer med 17 forskare. Studien har genomförts på Högskoleverkets uppdrag. Syftet med undersökningen är att spegla hur bland annat förändringar i forskningsfinansieringen och utbildningens expansion påverkar forskarnas förutsättningar med avseende på begreppet ”akademisk frihet”. Bennich-Björkman resonerar kring en rad utmanande slutsatser, som att det nuvarande systemet för forskningsfinansiering snarare genererar konformism och likriktning än originalitet, självständighet och oberoende.

Det är Högskoleverkets förhoppning att denna rapport skall kunna tjäna som underlag för fortsatta diskussioner om forskarnas och lärarnas villkor. Samtidigt ser jag, precis som författaren föreslår, denna undersökning som en pilotstudie för vidare studier. Här är det forskarnas och forskningens frihet som står i fokus. Önskvärt vore att framöver också belysa lärarnas och utbildningens relation till begreppet akademisk frihet. Li Bennich-Björkmans rapport är således, utöver en mycket intressant läsning i sig, ett utmärkt underlag för vidare studier. Högskoleverket har ambitionen att också fortsättningsvis belysa den angelägna frågan om akademisk frihet.

Sigbrit Franke
Universitetskansler

Sammanfattning

Två revolutioner skakar de svenska universiteten. Den ena är en radikal förändring av forskningsfinansieringen, den andra den allt kraftfullare betoningen av universitetens utbildande uppgifter. Sedan 1990-talets början verkar svenska universitetsforskare i ett spänningsfält, där det ekonomiska ansvaret för forskning successivt övertagits av externa finansiärer – inklusive forskningsråd – som i hög grad ägnar sig åt egna prioriteringar av områden, inriktningar och miljöer. Det i kombination med att inte minst grundutbildningsuppdraget har växt, samtidigt som forskning i tjänsten blivit ovanligare, sätter frågetecken för hur framtiden egentligen ser ut för forskningsuniversitetet som organisation. Utvecklingen är inte begränsad till Sverige, utan är internationell.

I denna intervjustudie undersöks vad dessa genomgripande institutionella förändringar får för effekter på de verkliga nyckelpersonerna i systemet – forskarna själva. Studien är en pilotundersökning som bygger på 17 djupintervjuer med forskare inom olika vetenskapsområden, med olika positioner och verksamma vid ett gammalt universitet (Uppsala) och ett nytt (Örebro). 10 professorer, 3 lektorer, 2 forskningsassistenter och två projektforskare inom humaniora, samhällsvetenskap, medicin, naturvetenskap och teknik har under perioden maj-september 2003 intervjuats om sin syn på den akademiska frihetens innebörd, om de nuvarande förutsättningarna för dess överlevnad, om effekterna av de institutionella förhållandena på forskningens innehåll och på forskningsprocessen som sådan.

Likheter mellan disciplinerna i bedömningen av den nuvarande situationen är större än skillnaderna. Skillnader förekommer främst när det gäller motivationen och drivkraften för forskning, där de mest utpräglade klassiska nyfikenhetsforskarna finns inom naturvetenskap. Resultaten pekar i riktning mot att de institutionella förändringarna, inte minst det sätt på vilket finansieringssystemet är konstruerat, börjar få genomslag i individernas beteenden och överväganden samtidigt som värdet av akademisk frihet fortfarande lever starkt inom forskarkollektivet som helhet.

Flertalet forskare betraktar den akademiska friheten som ett centralt värde för universitetsforskningen. Förstått som rätten att fritt offentliggöra och dra slutsatser utan sidoblickar på vem som gynnas eller missgynnas, och som rätten att själv som forskare välja sina problem och metoder, är

detta vad som skiljer akademisk forskning från bland annat industriforskning. En av slutsatserna är att denna frihet också är en garant för kunskapsmässig bredd och för kreativitet, eftersom vad som kommer att visa sig nyttigt eller fruktbart sällan går att planera fram på förhand.

Är den akademiska friheten hotad vid universiteten? Slutsatsen här är att direktstyrning är ett okänt fenomen. För att forska måste man emellertid ha resurser, och finns inte dessa genom tjänster och fakultetsanslag blir man helt beroende av att vinna gehör hos externa finansiärer. Det är påfallande att strategiska överväganden, planering och funderingar kring anslag upptar mycket av forskarnas tankekraft och energi. Den omfattande prioritering som idag sker bland forskningsfinansiärerna gentemot olika problemområden innebär en ökande samhällsstyrning och därmed en förskjutning bort från den forskarstyrning som principen om den akademiska friheten ytterst vilar på. Särskilt olyckligt uppfattar flera att det är att de förhållandevis begränsade resurser som forskningsråden har ”öronmärks”.

Framförallt naturvetare och medicinare framhåller de faror för forskningens långsiktighet och bredd som detta system skapar. Grundforskning bygger på kontinuerlig kompetensuppbyggnad under lång tid. Det nuvarande finansieringssystemet uppmuntrar däremot till ’korta’ projekt tidsmässigt, och områdesprioriteringarna skapar en ryckighet. Det ger konsekvenser för vad man kan forska om, och riskerar att lämna områden där kompetens borde upprätthållas ”obefolkade”.

Från samtliga vetenskapsområden framhåller man att systemet genererar konformism och likriktning, tvärt emot de värden som officiellt hyllas i forskningssammanhang som originalitet, självständighet och oberoende. Signaler om vad finansiärerna betraktar som väsentligt skapar flockbeteende och modetrender.

Bedömningen här är att urholkningen av den akademiska friheten och den ökande samhällsstyrningen slår hårdast mot de klassiska nyfikenhetsforskarna – de som söker sig till forskning utifrån en drivkraft att söka, som lockas av det oförutsägbara. Dessa finner vi främst bland naturvetarna och medicinarna.

I synnerhet på det nya universitetet är vidare identiteten som grundutbildningsinstitution den dominerande, trots individuella ambitioner om att förena forskning och utbildning.

Avslutningsvis konstateras att institutionella förhållanden alltid på längre sikt ger effekter på individers beteende såväl som på deras värderingar. De institutionella signaler som nu förmedlas till universitetsfors-

karna är inte i överensstämmelse med de värden som många av oss tror leder forskningen framåt: originalitet, icke-konformism, självständighet och möjligheter till långsiktig kunskapsuppbyggnad. Sådana värden måste backas upp med institutionella lösningar – inte minst där forskartjänster blir regel och inte undantag på universiteten. Det nuvarande finansieringssystemet uttrycker ett starkt misstroende gentemot den inneboende kraften och dynamiken i principen om akademisk frihet samtidigt som det signalerar en stark övertro på möjligheten att både förutse och snabbt lösa mänsklighetens och naturens gåtor. För forskningens del är det på längre sikt olyckligt.

Inledning

Universiteten i Europa genomlever just nu en period av förstärkt spänning.¹ Ansvar att förena högre utbildning och forskning i en och samma institution blir alltmer omöjligt att axla när andelen studenter ökar och resurserna stagnerar. I den akademiska diskussionen om universitetens förflutna och framtid frågar sig därför allt fler om forskningsuniversitet i den form vi känt till dem sedan Humboldts idéer på 1800-talet såg dagens ljus är på väg bort, en historisk parentes.²

I Sverige har utvecklingen under 1990-talet kännetecknats av två genomgripande processer, som båda i hög grad berör forskarnas och forskningens villkor.

För det första har uppgiften att finansiera forskning i Sverige alltmer förflyttats från universiteten, som tidigare genom tjänster och fakultetsanslag fullgjorde den uppgiften, till forskningsråd, stiftelser och sektorsorgan. Efter EU-anslutningen 1995 har även EU blivit en finansiär som växer i betydelse. För att idag kunna bedriva forskning vid de svenska universiteten fordras att den enskilda forskaren eller forskargruppen vinner gehör för ett uppslag hos någon av dessa externa intressenter. Universiteten genomgår en successiv utveckling i riktning mot "entreprenöruniversitet"³. Enskilda forskare och forskargrupper agerar alltmer som aktörer på en forskningsmarknad, där den mest lockande och bäst förpackade varan vinner.

Konkurrensen om pengarna i systemet är hård; många finansiärer har en "success rate" på under tio procent, vilket innebär att mindre än en tiondel av de ansökningar som kommer in i slutänden beviljas pengar. Inom särskilt prioriterade områden med stor antagen samhällsnytta kan emellertid möjligheterna för finansiering vara betydligt större.⁴ Systemet med

-
1. Jag vill framföra ett varmt tack till samtliga forskare som låtit sig intervjuas och till Sigbrit Franke, Lars Petersson, Lennart Ståhle och Sverker Gustavsson för värdefulla kommentarer på tidigare versioner av denna rapport.
 2. Immanuel Wallerstein, 2003, "Knowledge, Power and Politics: The Role of an Intellectual in an Age of Transition", 12ff; Peter Scott, 2003, "The Research Revolution and Its Impact on the European University", 2ff.
 3. Sverker Sörlin och Gunnar Törnqvist, 2000, *Kunskap för välstånd. Universiteten och omvandlingen av Sverige*, 23f.
 4. Dan Brändström, 2002, "Where is Swedish research policy leading the universities", SULF, www.sulf.se.

en ökande konkurrens om forskningsmedel försvaras ofta från politiskt håll med att forskning med nödvändighet är en konkurrensutsatt aktivitet och att de bästa resultaten genereras av just konkurrens. Samtidigt ligger ökad konkurrens väl i linje med en allmän tidsanda.⁵ Historiskt sett har emellertid forskarkonkurrens framförallt koncentrerats till konkurrens via resultat, såsom nya grundforskningsrön eller tillämpningar. Inbördes tävlan om att vara först med nya upptäckter har betraktats som den bästa garanten för kreativitet, ambition och ansträngning. Idag förskjuts – eller om man så vill utsträcks – denna tävlan till att också, och kanske till och med framförallt, gälla konkurrens mellan idéer, hypoteser och uppslag till forskning.⁶ Den konkurrensen skiljer sig i grunden från den tidigare, och avgörs med nödvändighet också på betydligt lösare, många gånger mer subjektiva, grunder.

Den gradvisa omläggningen av finansieringssystemet för forskning som ägt rum sedan åtminstone slutet av 1980-talet är vad jag skulle beteckna som en revolution, vars konsekvenser än så länge inte är möjliga att helt överblicka. ”Revolutionen” är emellertid inte begränsad till Sverige utan präglar förutsättningarna för forskning internationellt. ”Jämlik finansiering som till stor del baseras på antalet anställda och studenter ersätts av en finansiering som tillåter särskilda områden, projekt, och akademiska forskare att gynnas framför andra” skriver vetenskaps sociologen Burton Clark.⁷ Att en sådan radikal omstöpning av forskningens materiella betingelser får effekter på sättet att bedriva forskning och identifiera forskningsproblem och för forskaryrket som sådant är ställt bortom allt tvivel. Vi har dock än så länge begränsad kunskap om hur detta påverkar nyckelpersonerna, forskare på olika nivåer och inom olika discipliner.

För det andra har universitetens, för att inte tala om högskolornas, utbildande uppgifter betonats med allt större kraft under 1990-talet. ”Kunskapsamhället”, det post-industriella tjänstesamhället, kan inte i den grad som behövs förse utbildad arbetskraft med arbeten. Trenden är internationell. Högt avancerade industriländer som Tyskland, Frankrike, USA och Storbritannien genomlever likaså en kontinuerlig expansion av den

5. Peter Scott, 2003, ”The Research Revolution and its Impact on the European University”, 2.

6. Jämför Marianne Bauer *et al*, 1999, *Transforming Universities. Changing Patterns of Governance, Structure and Learning in Swedish Higher Education*, 256.

7. Burton Clark, 1995, *Places of Inquiry*, 203.

högre utbildningen.⁸ Därför går idag åtminstone på pappret över 90 procent av en årskull igenom gymnasieutbildningar, och därmed ökar basen för högre utbildning. Under 1990-talet har det skett en kraftig ökning av antalet studenter på grundutbildningen,⁹ med det uttalade målet från regeringens sida att 50 procent av en årskull ska gå vidare till högre studier. En motsvarande utbyggnad av forskarutbildningen har också ägt rum. Här satte regeringen som mål att antalet doktorsexamina skulle fördubblas till år 2000. Denna andra ”revolution”, vilket jag vill beteckna den som, har inte åtföljts av motsvarande förstärkta resurser för lärare och handledning.¹⁰ I kombination med den förändrade forskningsfinansieringen bidrar den i högsta grad till att forma villkoren för dagens forskare.

8. Burton Clark, 1995, *Places of Inquiry*, 197.

9. Sverker Sörlin och Gunnar Törnqvist, 2000, *Kunskap för välbstånd. Universiteten och omvandlingen av Sverige*, 13.

10. Årsrapport, Högskoleverket, 2001. Kring grundutbildningens resurser har förts en omfattande diskussion som jag här inte kommer att gå närmare in på. Se dock Håkan Westling (red), 1999, *Börjar grundbulten rosta? En debatskrift om grundutbildningen i högskolan*.

Syfte

Syftet med min framställning är att spegla hur de institutionella förändringar som jag kortfattat har beskrivit ovan bidrar till att forma forskarnas vardagsvillkor. Ambitionen är att undersöka hur aktiva forskare reflekterat kring forskarens situation och kring sina egna förutsättningar att bedriva den forskning de anser är meningsfull och vetenskapligt motiverad. Antalet intervjuer är begränsat till sju, vilket förklaras av att tiden varit kort¹¹ samt att avsikten med ett vetenskapligt språkbruk varit explorativ, inte i första hand förklarande, teoriprovande eller teoriutvecklande. Individernas egna erfarenheter av att agera i ett system som befinner sig i förändring är vad jag i första hand har velat komma åt.

11. Studien har genomförts under fyra månader.

Intervjuerna

Akademisk frihet är ett honnörsord i universitetssammanhang. Det används gärna vid högtidliga tillfällen för att markera hur centrala värden självständighet och oberoende är och har varit för den ”fria” forskningen, den forskning som historiskt sett bedrivits på universiteten på eget programansvar.¹² Att slå vakt om ett fritt intellektuellt sökande var också det som svenska forskare och lärare av alla kategorier ansåg vara det viktigaste målet för universiteten, enligt en studie genomförd i början av 1990-talet.¹³

På vilket sätt har de snabba förändringarna av de yttre betingelserna för forskning påverkat det mest centrala värdet inom den vetenskapliga världen, den akademiska friheten och dess förverkligande på forskarnivå? Den frågan motiverade studien från början och har stått central. Jag närmar mig ett svar inte bara genom att koncentrera intresset kring vilken innebörd begreppet akademisk frihet kan ges, vilket förvisso är centralt och viktigt, utan också genom att ställa frågan vilka andra överväganden hos de enskilda forskarna inom skilda vetenskapliga discipliner som indirekt styr forskningens innehåll och vad det får för konsekvenser för den vetenskapliga utvecklingen. Långsiktig kunskapsuppbyggnad, icke-konformism och originalitet är de värden som framförallt aktualiseras i den diskussionen.

I det sammanhanget är det mest intressanta hur forskarna själva ser på sina möjligheter att förverkliga idealet, inte hur universitetsledning, rektorer, fakultetsnämnder eller centrala myndigheter definierar eller resonerar kring begreppet. Därför innehåller studien enbart intervjuer med aktiva forskare, i avsikt att genom dessa samtal kunna få en bättre förståelse för den verklighet i vilken svensk forskning idag bedrivs. Det har redan framgått att det inte rör sig om någon storskalig forskningsuppgift. Snarare har det som presenteras här karaktären av en pilotstudie, där kon-

12. För en klargörande distinktion mellan ”uppdragsforskning” och ”forskning på eget programansvar” se Sverker Gustavsson, 1997, ”Varför inte lägga ned universiteten?”.

13. Göran Blomqvist, Hans Jalling, och Karsten Lundequist, 1996, ”The Academic Profession in Sweden”, i *The International Academic Profession. Portraits of Fourteen Countries*, 557.

centrationen ligger på att generera viss kunskap som i ett senare skede kan ligga till grund för en större studie.

Jag har genomfört sju ton djupintervjuer under tiden maj till september 2003 vid två universitet: Uppsala, där jag själv forskar, och Örebro. Tanken bakom valet av universitet var att inkludera forskare från både ett gammalt och ett nytt universitet, för att om möjligt spåra vissa systematiska skillnader i synsätt. Jag har också eftersträvat variation när det gäller akademisk position och vetenskaplig disciplin. I studien ingår tio professorer (två av dem emeritus), tre lektorer, två forskarasistenter och två projektforskare.

Dominansen av professorer motiveras av att professuren är den högsta fasta forskningstjänsten i universitetssystemet, och därtill idag en av de ytterst få med forskning i tjänsten (det vill säga lärostolsprofessuren). Forskarassistenttjänsten är en annan tjänst där innehavaren ska forska, men den är inte fast utan tidsbegränsad, vanligen till två år med möjlighet till förlängning två år. Forskarassistenttjänsterna är få. Lektoratet däremot är mer eller mindre en renodlad undervisningstjänst, och en av de tjänstekategorier som växt mest i det svenska systemet. Det är svårt att avgöra om de så kallade arbetstidsavtalen formellt ger lektorerna 20–30 procent tid för egen forskning. Kring detta råder strid, och praxis ser ut att variera. Men klart är att lektorer primärt undervisar, och att situationen på universitet och högskolor idag är sådan att det är svårt att genomdriva någon annan ordning. Möjligheten finns emellertid för lektorerna att genom externa forskningsanslag reducera mängden undervisning. Projektforskare slutligen kallar jag dem som inte har tjänst av något slag i botten utan är anställda på ett tidsbegränsat förordnande efter att ha erövat externa forskningsanslag.

Doktorandernas erfarenheter har inte beaktats här. Mot det kan man rikta invändningen att en stor del av den faktiska forskningen i Sverige utförs av just doktorander. Samtidigt är doktoranderna en grupp med särskilda villkor: de befinner sig under utbildning och i en akademisk etableringsfas som gör att det normativt sett är betydligt mer accepterat – i vissa discipliner uppfattas som helt naturligt – att deras val av problem och metoder styrs av andra, i systemet överordnade, individer. Därmed blir förverkligandet av den akademiska friheten inte lika relevant för doktorandernas del. Ett helt självständigt ansvar för den forskning som bedrivs kan inte förväntas förrän som disputerad.

Disciplinmässigt har jag eftersträvat bredd, inom ramen för den begränsning som antalet intervjuer inneburit. Fyra företrädare för huma-

niora finns med¹⁴, tre samhällsvetare¹⁵, fem naturvetare¹⁶, tre medicinare¹⁷ och två representanter för teknik¹⁸. Spännvidden har gjort det möjligt att med större säkerhet identifiera uppenbara likheter i verklighetsbeskrivningarna, liksom skillnader som kan vara av mer generell natur. Visserligen kan skillnader som mer bottenar i individuella faktorer försvåra en sådan analys, det är ofrånkomligt i synnerhet med ett så begränsat material som här, men jag har ändå bedömt det som fullt möjligt att dra vissa preliminära slutsatser av mer generell karaktär. Det ska på en gång sägas att likheterna dominerar. Disciplintillhörigheten är många gånger mindre väsentlig än det faktum att samtliga intervjuade tillhör ett yrkesmässigt fält som genomlever förändringar som formar forskarnas villkor på ett likartat vis.

Intervjuerna har haft karaktären av strukturerade samtal, dit jag kommit rustad med ett antal bestämda frågor som utgjort stommen i samtalen. Ibland har frågorna behövts, ibland har samtalen ändå på ett naturligt sätt täckt det jag ville ha svar på. Intervjupersonerna har därutöver givits frihet att själva styra samtalen, vilket innebär att också andra frågor än de jag förberett har diskuterats. De av mig förberedda frågor som återkommit har gällt forskarens vetenskapliga karriär och bakgrund, samt motivationen för att forska. I anslutning därtill har jag också frågat om de förväntningar man en gång hade på vad forskning skulle innebära har infriats, och i vilken utsträckning man uppfattar sig ha tid och möjlighet för egen forskning.

Begreppet akademisk frihet och dess innebörd har forskarna fått reflektera över, samt ifall de upplever att de själva har sådan frihet. Därefter har en del av samtalet ägnats åt hur forskarna finansierar sin forskning, hur strategiskt de själva tänker kring sökandet av forskningsmedel och

14. Rolf Torstendahl, professor emeritus i historia, Tore Frängsmyr, professor i idé- och lärdoms historia, särskilt vetenskapshistoria, Håkan Gunneriusson, forskare i vetenskapshistoria, och Gunnela Björk, universitetslektor i historia.

15. Carina Gunnarsson, forskare i statsvetenskap, Maria Edin, forskarasistent i statsvetenskap, och Erik Flygare, universitetslektor i socialt arbete.

16. Klas Flärdh, forskarasistent i molekylärbiologi/mikrobiologi, Per-Erik Olsson, professor i biologi, Leif Nyholm, professor i analytisk kemi, Kurt Nordström, professor emeritus i mikrobiologi, och Jean Pettersson, universitetslektor i analytisk kemi.

17. Håkan Aldskogius, professor i medicinsk strukturbologi, Joar Svanvik, professor i kirurgi, och Göran Magnusson, professor i medicinsk virologi.

18. Carina Johansson, professor i medicinsk elektronik, och Dag Stranneby, professor i elektronik.

i hur hög grad de uppfattar att **andra** forskare tänker taktiskt. Många återkommer till den starka kopplingen de upplever mellan ekonomiska resurser och akademisk frihet. Avsikten bakom dessa frågor är att få ett grepp om hur pass tankemässigt upptagna dagens forskare är inte bara av själva anslagssökandet i sig, utan av överväganden och kalkyler som inte är primärt vetenskapliga utan av annan, strategisk-ekonomisk natur, vilket hotar att förskjuta intresset och den tankemässiga energin i för forskarna fel riktning. ”Inte heller är det en främmande tanke att fel drivkraft på fel område kan vara till skada för både människan och samhället” skriver Göran Rosenberg.¹⁹ Att drivas av profittänkande på ett område där snarare plikten bör styra är vanskligt, menar han. På motsvarande sätt bör vi vara uppmärksamma på att inte skapa incitament inom forskningsvärlden där strategiskt tänkande kring hur man bäst maximerar forskningsanslag tvingas ta överhanden över vetenskapligt genererad hänsyn.

Jag har vidare velat skapa mig en bild av hur forskarna själva väljer sina forskningsproblem, med andra ord hur de ”får syn på” vad som intresserar dem. I vilken mån finns det en ”röd tråd” som löper genom forskarbanan, där nya problem föds ur arbetet med de gamla?

I vissa av intervjuerna har även de framtida konsekvenserna för forskningens innehåll och den inomvetenskapliga utvecklingen av finansieringssystemets utformning och logik berörts. Den frågan tillhör enligt min mening en av de mest centrala på längre sikt.

19. Göran Rosenberg, 2003, *Plikten, profiten och konsten att vara människa*, 198.

Hur definierar forskarna akademisk frihet?

Akademisk frihet är en central norm för hur forskning vid universiteten ska bedrivas. I en tid när villkoren för universiteten stöps om i så snabb takt som just nu, är det viktigt att uppmärksamma vad som sker med denna norm. Hur tolkas den av dem som faktiskt bedriver forskning, och hur anser dessa att deras egen frihet ser ut?

Mellan de intervjuade forskarna finns det både likheter och skillnader i vilken innebörd de väljer att lägga i begreppet akademisk frihet. Helt klart är att alla tillmäter normen en stor vikt, och att den frihet man identifierar utgör en slags definition på vad universitetsforskning faktiskt är. Normen om akademisk frihet är mycket viktig, och intressant nog är det en levande norm. Alla har – ibland efter litet betänketid – ett svar på frågan om hur begreppet bör förstås. Det innebär däremot inte att samtliga forskare som intervjuats anser att det enbart är forskarna själva som ska avgöra forskningens innehåll. Det finns forskare som framhåller att en viss styrning utifrån behövs, och är till gagn för utvecklingen. På frågan om det är legitimt att forskare själva har ett stort inflytande över valet av forskningsproblem svarar en samhällsvetare att ”jag tycker nog det ska vara både och. Jag tycker att forskningen ska vara relevant, i den meningen att det spelar roll, den kunskapen som kommer fram. Inte bara en egotripp för den person som håller på med forskningen”.²⁰ En liknande hållning intar historikern Gunnela Björk. En mer eller mindre motsatt uppfattning framkommer emellertid också, där det snarare är nödvändigheten av icke-styrning och en ”fri pott” som framhålls.²¹

Vad innebär akademisk frihet för de intervjuade forskarna? Grovt sett förekommer en skillnad mellan att framförallt fästa uppmärksamheten på friheten att välja forskningsproblem och metoder, utan sidoblickar eller styrning, och att se den akademiska friheten i synnerhet som en frihet att publicera vilka slutsatser och resultat som helst, alldeles oavsett vilka intressen som gynnas. Den sistnämnda ståndpunkten finns framförallt

20. Maria Edin, forskarassistent statskunskap.

21. Carina Gunnarsson, projektforskare statskunskap, och Kurt Nordström, professor emeritus i mikrobiologi.

företrädd bland naturvetare och tekniker, som ofta i intervjuerna ställer den akademiska forskningens villkor i relation till dem som råder inom industrin.

Först i kontrast mot ett system som fungerar enligt andra spelregler och där förväntningarna ser annorlunda ut framträder det särpräglade i normen om akademisk frihet tydligast, som när den universitetsbaserade forskningen jämförs med den som pågår inom industrin eller är finansierad av industrin. ”Är forskningen riktigt gjord så är den ändå ett bidrag. I industrin kan man begrava den bästa” som medicinprofessorn Håkan Aldskogius säger.

Jean Pettersson, som i egenskap av analytisk kemist likaså kan jämföra universitets- och industriforskning, framhäver spontant att akademisk frihet är ”den frihet som man inte skulle ha inom industrin. Att kunna presentera mina resultat fritt och att kunna få information av andra forskare runt omkring mig”. Intressant är att han kan ställa den praktiken mot en situation där industriforskare som inte kommer fram till de resultat som industrin tänkt sig kanske inte ens får publicera sina resultat eller hur de gått tillväga. Dag Stranneby, professor i elektronik, var till exempel länge på Bofors, och ”det innebar att i princip allt vad jag gjorde var hemligt och inte möjligt att publicera”. Medicinprofessorn Göran Magnusson kontrasterar likaså den akademiska forskningens villkor med dem som råder inom industrin där ”man ju kan lägga ned ett projekt som går lysande bara för att man slutar tro på produktens marknadsvärde. Det händer inte här.”

För mikrobiologen Klas Flärdh är begreppet akademisk frihet förknippat både med att avgöra vilka problem man ska arbeta med och med den oantastliga rätten att publicera sina resultat.

Många av de intervjuade definierar emellertid akademisk frihet framförallt som möjligheten att utan styrning välja forskningsproblem. Man ”får forska på något som ger kunskap utan någon annan baktanke”²², ”att man väljer ämne totalt fritt också och inte tänker såhär, att nu ska vi forska om EU för att där finns det mycket pengar, utan att man väljer det man är nyfiken på”.²³

Det är ”möjligheten att få fritt ägna sig åt grundforskning och att egentligen styra utbildning och undervisning mot det man som akademiker ser är önskemål”, menar biologen Per-Erik Olsson.

22. Dag Stranneby, professor i elektronik.

23. Carina Gunnarsson, projektforskare i statskunskap.

Akademisk frihet är starkt kopplad till forskning initierad av forskarna själva, och till att den interna vetenskapliga logik som idealt sett styr forskningsprocessen ska vara avgörande för vilka problem som blir föremål för undersökning. ”Snubblar man över något intressant så ska man givetvis följa det nya spåret, det är ju tjänstefel att inte göra det. Ibland när man tittar på vad man sade att man skulle göra i efterhand så stämmer det väldigt bra, ibland har man glidit iväg åt något annat håll. Och det är så det ska gå till”, slår naturvetaren Kurt Nordström fast.²⁴

Beskrivningen är intressant, inte minst för att den så tydligt markerar skillnaden mellan forskning och mycken annan verksamhet när det gäller värdet av planering och förutsägbarhet.²⁵ I den akademiska friheten ligger, hävdar Nordström, rätten och till och med skyldigheten att avvika även från inslagna spår och framlagda planer, om forskningen skulle leda dithän.

I några av intervjuerna framskymtar en viktig föreställning, nämligen att rätten att själv välja problem är en garanti för att identifierade problem faktiskt är forskningsbara, det vill säga åtkomliga med vetenskapliga metoder.²⁶ Riskerna förknippade med utifrån styrd forskning är då att problem ringas in vars lösningar visserligen skulle vara välsignelsebringande men som i dagens läge egentligen är omöjliga att lösa på vetenskaplig väg. Det finns med andra ord många problem som är högintressanta, viktiga och pockar på en lösning, men som inte är möjliga att undersöka eller lösa med hjälp av vetenskapen (åtminstone inte ännu så länge). Särskilt naturvetare och medicinare framhäver detta. ”Om det var riksdagens politiker som bestämde vad vi skulle forska om så blir det väl samhällets dagsfrågor, vare sig de är forskningsbara eller inte”, som medicinprofessorn Göran Magnusson uttrycker det.

Ytterligare en dimension av akademisk frihet lyfts fram. Det finns de som inte så tydligt kopplar den akademiska friheten till organisationen av den faktiska forskningsprocessen, utan associerar till de yttre förutsättningarna, till en rätt att sköta sig själv och bestämma över sina egna arbetstider, att inte vara inordnad i en struktur som på förhand bestämts av andra, utan att skapa den strukturen själv.

24. Kurt Nordström, professor emeritus i mikrobiologi.

25. För en intressant diskussion om (o)möjligheten av för mycket statlig styrning av detta och andra skäl, se Rune Premfors, 1986, *Svensk forskningspolitik*, 113–116.

26. För diskussion om forskningsbarhet och vetenskapens möjligheter, se Peter Medawar, 1969, *The Art of the Soluble: Creativity and Originality in Science*.

Jag tycker att det finns en relativ frihet, man har möjlighet att åka och träffa människor och diskutera; även om det blir i mycket mindre utsträckning än man skulle vilja så finns det ändå där. Så jag kan inte ställa upp på att det bara är en illusion. Men allt beror ju på vad man jämför sig med, och naturligtvis har detta utrymme krympt mycket under de här åren. Det finns fortfarande möjligheten att ta initiativ, att hitta spännande samarbetsformer.²⁷

Den sociala friheten blir därmed också en aspekt av den akademiska friheten som inte är oväsentlig. Jag syftar på de beteendekoder som reglerar den akademiska verksamheten. Liksom historikern Björk uppmärksammar medicinaren Aldskogius den aspekten då han konstaterar att arbets sättet som läkare skiljer sig kraftigt från det som akademisk professor. Som professor arbetar man ”under ganska annorlunda förhållanden, där väldigt mycket baserar sig på de här informella kontakterna och man ska vara beredd att diskutera vad som helst, när som helst med nästan vem som helst”.

Normen om akademisk frihet lägger ett stort ansvar på forskarna, samtidigt som den uttrycker ett förtroende för forskarnas egen kraft och eget omdöme att garantera en vetenskaplig utveckling. Friheten att välja problem ses också som en förklaring till den dynamik och utvecklingspotential som universitetsforskningen historiskt har präglats av, och inte primärt som ett medel för att upprätthålla forskarnas maktposition eller egenintresse.²⁸ Frågan om den bästa avvägningen mellan forskarstyre och styre av externa intressenter har funnits med länge.²⁹

Genom att det funnits en norm om frihet att initiera egen forskning behöver forskaren inte alltid ha andras öra eller ens vara beroende av att andra är intresserade av den idé man har, något som kan ha en starkt konserverande effekt. Det har funnits kulturellt sanktionerade möjligheter att avvika, gå mot strömmen. Normen institutionaliserar därför i bästa fall förutsättningar för oliktankande inom en organisation som samtidigt historiskt och inte minst idag präglats av starka hierarkier och revirbevakning, och av många uppfattas som påfallande konservativ. ”Många

27. Gunnela Björk, universitetslektor i historia.

28. För kritik av ståndpunkten att forskning på eget programansvar handlar om egenintresse, se till exempel Sverker Gustavsson, 1997, ”Varför inte lägga ned universiteten?”, 129–130.

29. Sverker Gustavsson, 1971, *Debatten om forskningen och samhället*.

gångar är det ju enskilda forskare som startar ett helt område, och så är det ju inom det område som jag är involverad i. Enskilda forskargrupper har gjort något som de tycker är intressant. Och det är ju så att vid den tidpunkten har ju de flesta tyckt att det där är inte alls intressant.”³⁰ En liknande tankegång formuleras av statsvetaren Carina Gunnarsson, som pekar på att när hon själv en gång valde att skriva sin avhandling om fransk Afrikapolitik så fanns föga intresse för ämnet i Sverige. Men så blev Sverige EU-medlem och ”då skulle vi sitta och besluta om politik gentemot ett område som vi kan litet om. Så då behövdes den kompetensen. Så det är väldigt svårt att förutsäga vad som är viktigt”, är hennes slutsats. Med andra ord skulle man kunna peka på att det just är avsaknaden av styrning som i längden kan skapa bättre villkor för den bredd som garanterar samhällsrelevans.

30. Leif Nyholm, professor i analytisk kemi.

Upplever forskarna att de har frihet idag?

Normen om akademisk frihet lever och är betydelsefull inom forskarsamhället, även om tyngdpunkten läggs litet olika. För flertalet är friheten, antingen att publicera eller att själv välja problem och metoder eller båda aspekterna, det som skiljer akademisk forskning från den som sker på annat håll i samhället. Därmed är det den roll forskaren tilldelas i forskningsprocessen som är central när vi diskuterar forskningsuniversitetets överlevnad.

Uppfattar då forskarna själva att denna norm har betydelse i praktiken idag och strukturerar deras egen forskartillvaro? Svaret på den frågan är både ja och nej. För det första kan man konstatera att ingen av de intervjuade uppfattar sig som utsatt för direkt styrning, i bemärkelsen att någon eller några avgör vilka problem de får ägna sig åt eller beordrar dem att avsluta forskning på grund av att resultaten inte blir de förväntade. Sådan styrning är fortfarande okänd vid universiteten, och skiljer dem därmed från till exempel den forskningsorganisation som finns inom industrin eller på vissa forskningsinstitut. Istället understryker flera att de har en frihet att själva välja. ”Ja, det har jag verkligen”, svarar statsvetaren Carina Gunnarsson som svar på frågan om hon har en frihet, och fortsätter: ”Jag känner mig väldigt fri när det gäller min forskning, när det gäller allt som gäller slutsatser, uppläggning, inläsning.” ”Systemet är ju i sig ganska oförändrat; det är i och för sig sämre med pengar och det är andra saker som inkräktar på ens arbetsdag. Ingen av dessa saker inkräktar ju dock på min frihet” fyller medicinprofessorn Göran Magnusson i.

I själva verket är inte heller frågan om förekomsten av direktstyrning av det slag som tillämpas inom industrin den mest brännande när akademisk frihet står i fokus. Istället är det hur förutsättningarna för en inomvetenskapligt driven forskningsutveckling visavi en utifrån bestämd forskningsagenda påverkas av det nuvarande finansieringssystemet som framstår som det mest relevanta att diskutera. Det är i balansen mellan ”samhällets” önskemål å ena sidan och vetenskapligt motiverade bedömningar å den andra som vi får syn på hur forskarnas roll ser ut i forskningsprocessen idag.

Ett slående intryck när det gäller i stort sett samtliga intervjuade är den upptagenhet av resurser och pengar som präglar beskrivningar av

vardagen. Strategier för och funderingar kring hur man erhåller resurser återkommer i många av intervjuerna som ett tongivande tema, till och med **det** tongivande temat. Den akademiska friheten kopplas därför hos de allra flesta starkt ihop med möjligheterna att överhuvudtaget komma över resurser för att bedriva någon forskning alls. För att göra det krävs anpassning och taktik. Friheten blir en chimär, om den inte förses med möjligheter att förverkligas eller användas, är slutsatsen som flertalet forskare drar. Och dessa möjligheter stavas pengar.

Så om man vill karakterisera situationen så kan man säga att en forskare som sitter på ett universitet kan inte längre forska på sin tjänstetid, det är nästan omöjligt. Utan denne forskare ska då söka pengar i Stockholm, och han ska formulera ett problem som passar denna stiftelse eller forskningsråd och för varje sådant steg så begränsas den akademiska friheten.³¹

Orden är Tore Frängsmyrs, professor i vetenskapshistoria. Han drar slutsatsen att någon reell akademisk frihet utan en tjänst där man själv beslutar om forskningens innehåll i princip är en konstruktion. Historiskt har endast en liten grupp ekonomiskt oberoende privatforskare, ”gentlemen scientists”, verkligen haft en akademisk frihet. För att kunna välja fritt måste det finnas ekonomiska möjligheter: ”Genast du skriver en ansökan till ett forskningsråd eller en stiftelse har du begränsat din frihet.” Även om en totalt förverkligad frihet således är något av en utopi enligt Frängsmyr, är situationen idag extrem, där forskningstrender och konformism sätts i högsätet.

Kurt Nordström, professor emeritus i mikrobiologi, instämmer i den negativa beskrivningen. Friheten är idag ”hotad, eller mycket hotad. Av flera olika skäl, men det viktigaste är nog finansieringen, som har blivit allt svårare för den här typen av nyfikenhet”.

Samtidigt är ju den akademiska friheten för forskning som fordrar rejäl finansiering en chimär. Man är fri att be om pengar för vad som helst, men man får inte pengar för vad som helst, och inte ens för det som finansieras får man tillräckligt, och som det nu är så beskär det ju friheten. Men det är inte frågan om ett kommandosystem som inom industrin, men en möjlighetsbegränsning.³²

31. Tore Frängsmyr, professor i idé- och lärdoms historia, särskilt vetenskapshistoria.

32. Göran Magnusson, professor i medicinsk virologi.

Medicinprofessor Göran Magnussons beskrivning ovan överensstämmer med Frängsmyrs och Nordströms. Den akademiska friheten kräver vissa förutsättningar för att kunna förverkligas, åtminstone till viss del, och dessa förutsättningar har förändrats till det sämre. Bland de äldre forskarna, som kan se tillbaka på utvecklingen ibland sedan 1960-talet, tonar bilden fram av ett tidigare system byggt på betydligt större förtroende för forskarnas egna bedömningar av viktiga forskningsområden, som idag ersatts av ett förhållningssätt där den uttalade samhällsnyttan ständigt bör åberopas när forskarna söker anslag: ”Nu måste man förklara att det här är inte viktigt bara för att förstå nervsystemets funktion, utan det här måste vi veta för att kunna förklara det här och det här” som Håkan Aldskogius, professor i medicin, uttrycker det.³³ Däremot innebär inte med nödvändighet dessa yttre restriktioner att själva forskningsprocessen alltid förändras radikalt. Vad man lär sig som forskare är att använda det nya systemet för att ändå i möjligaste mån maximera den forskningsverksamhet man själv tror på. Därmed ”tvingar” systemet många forskare till vad man kan kalla ”dubbel bokföring”. Anpassningen utåt blir en del av vardagen, samtidigt som man inåt sett drivs av övertygelser som delvis skiljer sig från den yttre presentationen.

Även om flertalet av de forskare som intervjuats upplever – för att använda filosofen Isaiah Berlins terminologi – att de har en negativ frihet, det vill säga en frihet att vara i fred, så är det alltså desto sämre beställt med den positiva friheten, möjligheterna att faktiskt göra bruk av den negativa frihet man åtnjuter.³⁴ Att ha formella möjligheter att forska om något man initierat själv är visserligen bättre än ingen frihet alls, men får inga faktiska effekter i systemet om den inte förses med praktiska förutsättningar,

33. Inte heller detta är något unikt svenskt. ”Social robustness”, eller samhällelig och social förankring, är ett kriterium som kommit att till viss del konkurrera ut ”peer review” och strikt vetenskapliga bedömningar som det legitima också i vetenskapliga sammanhang; det noterades redan i Michael Gibbons et al, 1994, *The new production of knowledge*, där författarna beskriver framväxten av ett kunskapsideal som kontrasteras mot det traditionellt vetenskapliga, vilka ges de respektive beteckningarna Mode 2 (det nya) och Mode 1 (det traditionella). Inom typ 2 är kunskap istället resultatet av mer vidsträckta överväganden. Sådan kunskap är avsedd att vara användbar för någon inom industrin eller staten, eller mer generellt inom samhället, och det kriteriet är närvarande från start. (4, min översättning). Liknande observationer återkommer hos till exempel Maurice Kogan, 2003, ”Modes of Knowledge and Patterns of Power”, 5.

34. Begreppen negativ och positiv frihet använde Isaiah Berlin för att beteckna hur frihet betraktats i den politiska historien. Se dennes ”Two Concepts of Liberty” i *Four Essays on Liberty*, 1969.

i form av en struktur med forskning i tjänsten eller ett anslagssystem som är föga styrt mot särskilda områden. Som vi tidigare sett behöver idén om den akademiska frihetens välsignelser inte primärt betraktas som enbart ett egenintresse för den individuella forskaren, utan framförallt som något som institutionaliserar oliktankande och därmed skapar goda, förmodligen de bästa, förutsättningarna för utveckling och dynamik. Men utan möjligheter att göra bruk av den negativa friheten blir den till slut inte så mycket värd. På den punkten har, om man får döma av dessa intervjuer, en stor förändring skett sedan 1990-talets början då 90 procent av professorerna, 83 procent av lektorerna och 70 procent av övriga forskare/lärare uppgav att de själva hade full kontroll över fokuset i sin forskning. I den studie där dessa siffror rapporteras konstaterar författarna att denna höga frihetsgrad upprätthölls trots att merparten av forskningen finansierades externt via forskningsråd.³⁵ Idag är situationen visserligen densamma i så motto att externfinansieringen är mycket omfattande, men de externa finansierarna har blivit fler och mer heterogena, och även forskningsråd som Vetenskapsrådet binder sina pengar till särskilda satsningar och områden, vilket framhålls i flera intervjuer.

Många forskare är alltså djupt bekymrade över den utvecklingen, och framförallt återkommer det bland naturvetare och medicinare. Kritiska röster hörs även bland humanister och samhällsvetare, men där finns samtidigt en större förståelse för samhällets krav på styrning. Detta tentativa mönster skulle kunna härledas till förekomsten av mer utvecklade inomvetenskapliga prioriteringar inom vetenskapsområden som naturvetenskap och till viss del också medicin, där utifrån styrda områdessatsningar med samhällsnytta som motivering mer direkt kommer i konflikt med en långsiktig kunskapsupbyggnad inom ämnet.

35. Göran Blomqvist, Hans Jalling & Karsten Lundequist, 1996, "The Academic Profession in Sweden", i Philip Altbach (ed), *The International Academic Profession. Portraits of Fourteen Countries*, 551. Författarna skriver, vilket är intressant mot bakgrund av vad som framkommer i denna studie: "Det faktum att mer än två tredjedelar av de yngre forskarna känner sig helt fria att fokusera sin forskning på problem av särskilt intresse för dem skapar en miljö präglad av stor frihet för den unga akademikern att följa sitt eget intresse."

Forskningsprocessen inifrån: den röda tråden

Vad man ska forska om är ett av de väsentligare vägvalen som forskare och forskargrupper ställs inför. Därför är det ingen slump att forskningsfinansiärer av skilda slag, inklusive forskningsråden, strävar efter att styra in forskarna på områden som definieras som samhällsnyttiga i ett kort perspektiv. Valet av forskningsproblem och hur den processen går till är intressant mot bakgrund av den prioritering av särskilda områden eller perspektiv som många externa finansiärer idag tenderar att göra, vilket kan uppfattas som ett konkurrerande system till de mer inomvetenskapligt genererade forskningsprioriteringar som jag skrev om ovan.³⁶

Hur beskriver då forskare som arbetat länge sina vägval inom forskningen? Hos vissa återkommer bilden av att man ser en röd tråd som löper genom forskningsbanan, framförallt bland forskare inom naturvetenskap och medicin.³⁷ Den röda tråden är emellertid inte planerad på förhand, utan många gånger först synlig i efterhand. Man blickar tillbaka och inser att vad man under många år ägnat sig åt faktiskt följer en linje.

Kurt Nordström, professor emeritus i analytisk kemi, blickar tillbaka på ett långt forskarliv där kontinuiteten för hans egen del varit betydande:

På sätt och vis håller jag på med samma sak som på slutet av 1960-talet, det är ett spår, men spåret kommer efteråt. Det har gått att finansiera, och det har varit ren nyfikenhetsforskning men mycket av den forskning som finansieras nu, där ska man i förväg tala om vad. (...) Jag sysslar med bakterieceller, hur de förökar och delar sig. Jag studerade litet hur det går till från början. Det jag gjorde sedan kan man se som ett kvantsprång men också som en naturlig linje, och det är flera sådana saker.

36. Forskningsprioriteringar ökar inte bara i Sverige. I "The Research Revolution and Its Impact on the European University" skriver Peter Scott: "Det första steget i denna omvandling är den ökande strävan efter att styra forskningsprioriteringar som är tydlig på flera nivåer. På den övernationella nivån är det bästa exemplet de återkommande europeiska ramprogrammen" (2003, 12, min översättning). Jämför Maurice Kogan som i "Modes of Knowledge and Patterns of Power" för Storbritanniens del konstaterar att den externa forskningsfinansieringen gentemot utvalda områden har ökat (2003, 15).

37. Det är också bland naturvetare och medicinare som de forskare återfinns som framförallt beskriver sin motivation för forskning som nyfikenhetsbaserad (se avsnitt 9).

På ett liknande sätt beskriver virologen Göran Magnusson, som under lång tid forskat om virus som finns hos djur men som inte orsakar sjukdomar, hur han redan som doktorand fick ett ämne av sin handledare. ”Sedan har det utvecklats, och jag kom tidigt in på DNA-teknik och jag var en av de första som behärskade tekniken om hur man kunde avsiktligt förändra arvsanlagen och se vad som händer då.” ”Så är det ju alltid att först så startar du ett projekt och sedan har du tio nya projekt. Man har tio nya uppslag”, fortsätter Leif Nyholm, professor i analytisk kemi.

Utifrån kommande forskningsprioriteringar konkurrerar dock med den internt genererade process som jag ovan beskrivit och som bygger på att nya forskningsproblem, hypoteser och eventuella lösningar blir synliga under själva forskningsprocessen och därigenom föder nya uppslag. Detta sätt att bedriva forskning, som inte minst är vanligt inom naturvetenskap, befrämjar hög kontinuitet, hög kompetens och specialisering. Det ter sig uppenbart att utifrån kommande forskningsprioriteringar, som med nödvändighet också förändras under trycket av nya intressenter, följer en helt annan logik. Konsekvenserna av sådan styrning kan vara problematiska. En av de väsentligare är att forskningsprocessen för enskilda forskare eller forskargrupper riskerar att bli alltför ryckig, och att man kastas mellan skilda områden som har mycket litet internt samband; ”det skulle vara mindre plottrigt och mindre heterogent, mera långsiktigt” med ett annat system, påpekar medicinaren Håkan Aldskogius.

Vad man ska forska om, på något sätt har man väl en röd tråd, men man måste vara mer taktisk i hur man presenterar saker och det som hör till den röda tråden. Och man försöker väl kanske tänja på den ibland, och det blir en del klumpigheter eller knutar eller sidogrenar på den som inte skulle ha funnits annars.³⁸

Håkan Aldskogius, och flera med honom³⁹, beskriver den anpassningsprocess som forskarna tvingas in i av systemets nuvarande sätt att fungera. Det blir en avvägning mellan att hålla sig a jour med vad som är inne – ”vill man göra forskning så måste man vinkla den litet grann mot det som är inne just nu”⁴⁰ – och att ta hänsyn till dels den egna nyfikenheten, dels det

38. Håkan Aldskogius, professor i medicinsk strukturbiologi.

39. Leif Nyholm, professor i analytisk kemi.

40. Leif Nyholm, professor i analytisk kemi.

inomvetenskapligt centrala. Frågan man kan ställa sig är om den tankekraft och energi som går åt till att utåt presentera sådana avvägningar på ett tilltalande sätt är väl investerad, sett ur samhällets synvinkel.

Idag är alltså förvisningen hos omgivningen betydligt mindre än tidigare om att de prioriteringar och vägval forskarna gör på egen hand också kommer att leda till vetenskapliga resultat som kommer att komma ”samhället” till del. Vad som förklarar denna tilltagande misstro finns inte utrymme att resonera kring här, men i likhet med mycket annat som lyfts fram i denna framställning är det en internationell trend snarare än ett unikt svenskt fenomen. En övertygelse växer alltså fram på vissa håll om att legitimitet snarare uppnås genom en mer ”demokratisk” process, där fler är med och påverkar forskningens omedelbara inriktning, än genom forskares egna prioriteringar. I grunden är förhållningssättet en kombination av en misstro gentemot vetenskapssamhället – vilket flera i intervjuerna också uppfattar det som –, en generell deprofessionaliseringsprocess och en demokratiseringssträvan att sprida inflytande över väsentliga områden till fler.

Hur påverkar forskningsfinansieringen forskningens innehåll?

Diskussionen om forskningens innehåll har under lång tid gällt balansen mellan två värden: inomvetenskapligt intresse och kvalitet samt samhällsrelevans och nytta. Stundtals har *grundforskning* och *tillämpad forskning* använts för att beteckna forskning som i olika hög grad tillvaratar dessa värden, där grundforskning ses som det "forskarstyrda" och tillämpad som det "samhällsstyrda". Mellan dessa värden finns alltså en spänning, som också skulle kunna förstås som en avvägning mellan långsiktiga och mer kortsiktiga mål. "Samhället" vill ha resultat omgående, i form av nya mediciner, nya behandlingsmetoder, teknik som underlättar vardagen för många eller kunskap om hur väpnade konflikter undviks, demokratin säkras eller ett gott ledarskap ser ut. För den vetenskapliga teoriutvecklingen däremot kan andra forskningsområden än de som snabbast leder till tillämpbara resultat vara de som är mest fruktbara i ett längre perspektiv, och också på längre sikt komma att producera kunskaper med potentiellt sett ännu mer gynnsamma tillämpningar. Spänningen mellan denna korta och långa sikt är reell och delvis olöslig, och kraven från både samhället och vetenskapssamhället rimliga.

Det är emellertid ingen överdrift att konstatera att kraven på relevans och nytta har förstärkts institutionellt inte minst under 1990-talet, genom att även forskningsråd som nuvarande Vetenskapsrådet, tänkt att tillvarata grundforskningens intressen,⁴¹ öronmärker stora pengar för satsningar på särskilt prioriterade områden, liksom Riksbankens Jubileumsfond och EU genom sina ramprogram. Detsamma gäller flera av de stiftelser som bildades av löntagarfunds-pengar.⁴² Avsättningen av pengar till särskilda satsningar, framsprungna antingen ur rent politiska överväganden eller ur en blandning av politiska och vetenskapliga, är något som har accentuerats påtagligt i det svenska forskningssystemet. Ett annat är att systemet har fött en inriktning mot "korta" projekt, det vill säga avgränsade forskningsuppgifter som är möjliga att genomföra inom två eller tre år.

41. Se till exempel Thomas Östros, 2001, "Din bild är alltför dyster", *Universitetsläraren* 18/2001.

42. Jfr Brändström, 2002, 5.

Långsiktighet kontra samhällsnytta

Hade Einstein skrivit en ansökan idag, brukar folk säga, då skulle han inte ha fått pengar. För att det där går ju inte att genomföra. Man kan inte komma in med högtflygande planer som är långsiktiga, utan man måste komma in med något som man faktiskt kan slutföra under en kort period. Och det gäller att få in det i så bra tidskrifter som möjligt. Och det kan leda till viss likriktning, och det gäller att satsa på saker som går att få in i ett så kort system som möjligt. Saker som tar längre tid har en klar nackdel, eller det är ett risktagande snarare, som man får ta.

När Per-Erik Olsson, professor i biologi, hypotetiskt reflekterar över Albert Einsteins möjligheter till finansiering i det nutida svenska finansieringssystemet, ger han uttryck för en föreställning som delas av flera av de intervjuade forskarna. Inte minst bland forskarna inom medicin och naturvetenskap återkommer ofta diskussionen om riskerna för den långsiktiga kunskapsuppbyggnaden när det nuvarande finansieringssystemet är uppbyggt kring att finansiera projekt som är tidsbegränsade till två–tre år. Det innebär att de forskningsprojekt som man kan söka pengar för måste utformas på ett sätt som gör det möjligt att genomföra dem inom denna i forskningssammanhang förhållandevis korta tidsram. ”Sedan finns det en annan sak med den riktigt fria forskningen – den är väldigt långsiktig. Det tar lång, lång tid att bygga upp kunnande och intellektuell miljö inom ett område. Och det är inte de treårsperioder som råden arbetar med.”⁴³

Hos många naturvetare och medicinare, mer än hos humanisterna och samhällsvetarna, finns därför en oro för vad finansieringssystemets konstruktion, som i sig skapar en incitamentsstruktur som forskarna anpassar sig till, ska betyda för den vetenskapliga bredden och den framtida beredskapen när nya oprövade områden dyker upp på den inomvetenskapliga agendan.

Det finns ju mycket forskning och många projekt där man lyckats komma en bra bit på väg och som det inte finns någon fortsättning på, i och med att det kommer upp ett annat område som man istället ska satsa på. Och då är ju problemet att sträcka sig dit eller att fortsätta ändå, och då finns det inte så mycket finansiering. Det blir ju en fokusering till vissa områden.⁴⁴

43. Kurt Nordström, professor em. i mikrobiologi.

44. Leif Nyholm, professor i analytisk kemi. Nyholm menar dessutom att det gärna blir en ryckighet, så att forskare som startat ett projekt och byggt upp en infrastruktur kring det ganska snart står utan finansiering.

Begreppen *basforskning* och *spetsforskning* används ibland för att särskilja den mer långsiktigt inriktade forskningen från den med inriktning på ett specifikt problem. I den mer långsiktigt inriktade basforskningen tar man sig an och försöker lösa de grundläggande problem man stöter på, medan spetsforskning ibland kan handla om att gå runt dessa, lämna dem åt sidan och försöka hitta alternativa, och snabbare, vägar till resultat:

Nu tar vi genvägar, och det kan innebära att kanske drar man sig litet för den komplicerade metodutvecklingen, som man inte behärskar. Det blir ju också en del svårigheter att ha doktorander, för att man måste ha dem gående ett tag och producera innan de egentligen är doktorander.

Kan det innebära att man inte tar sig an problem som verkar komplicerade?

Ja, jag tror det.⁴⁵

Flera är vidare ense om att problemet för forskningen, och också för forskningens frihet, ligger just i att basforskningen alltmer får stryka på foten:

Så att den breda basforskningen, den försvinner mer och mer, till gagn då för litet spetsigare och smalare forskning som går framåt litet snabbare. Så på det sättet börjar den akademiska forskningen på universiteten att likna den i industrin mer och mer.

Kan du säga något om den utvecklingen, hur ser du på den?

Jag tror att det är en väldigt, väldigt stor nackdel. Det går snabbare, men den blir inte lika bred, det går snabbare på vissa fronter men den är inte lika bred som den riktiga, gamla basforskningen som man hade när man fick forskningsanslag till den avdelning man hade och som man inte behövde söka, utan delades ut för forskning och man hade forskningstjänster som betalades. Så det är en stor skillnad.⁴⁶

Flera naturvetare och medicinare återkommer till hur den universitetsfinansierade basforskningen i princip försvunnit från universiteten under 1990-talet, och den stora kontrast som det utgör till situationen såsom den tedde sig fram till 1980-talets slut.

45. Håkan Aldskogius, professor i medicinsk strukturbologi.

46. Jean Pettersson, universitetslektor i analytisk kemi.

Konformism kontra självständighet

Forskningens yttersta syfte är ny kunskap. All ny kunskap behöver inte vara originell, men originalitet är ändå det värde som många forskare, liksom forskningsadministratörer och politiker, sätter främst. Originalitet är motsatsen till konformism och likriktning, det är en förmåga att bryta sig ur givna tankemönster och givna frågor (och svar), och förutsätter därmed en tankemässig självständighet och en kapacitet att både avskärma sig från och bygga vidare på tidigare forskning. I ett annat sammanhang har jag berört frågan om originalitet och kreativitet inom forskningen ur ett institutionellt perspektiv, och frågat vilka institutionella faktorer som i den givna forskningsmiljön främjar kreativ, eller åtminstone framgångsrik, forskning.⁴⁷ Till de institutionella faktorer som påverkar forskarnas förmåga till kreativ forskning skulle vi också kunna lägga något jag inte tog upp där, nämligen finansieringssystemet.

Idag söker flertalet forskare inom alla de discipliner som jag undersökt pengar från forskningsråd, stiftelser och myndigheter. De största bidragsgivarna är idag Vetenskapsrådet, Cancerfonden, Formas, Mistra, KK-stiftelsen och Strategiska stiftelsen. Därutöver tillkommer EU. Hur ser forskarnas bild ut av effekterna på värden som originalitet och självständighet?

Forskningsråden är trendkänsliga – men det är ju forskningen också. Risken är att alla forskar om socialt kapital, demokrati (att alla springer åt samma håll).⁴⁸

En sak som det talas alldeles för litet om och som är fruktansvärt nonchalerad är att forskningen är så fruktansvärt modebetonad. Jag har suttit och tittat på ansökningar, en gång satt jag i en sådan kommitté och det har jag sedan dess undvikit; dels var det mycket jobb men dels var det också deprimerande, för man ser precis modevågorna komma. Plötsligt är det en sak som blir mode: metodmässigt – kvantitativa metoder, marxismen, genusforskningen, socialkonstruktivism. Och det menar jag att när forskningen blir en modeföreteelse är vi ute på besvärliga vägar, jag skulle säga irrvägar. För mig är grundforskning det förutsättningslösa.⁴⁹

47. *Organising Innovative Research. The Inner Life of University Departments*, 1997.

48. Maria Edin, forskarassistent i statskunskap.

49. Tore Frängsmyr, professor i vetenskapshistoria.

Konsekvensen blir att man inriktar sig mot modehåll, när man söker pengar så försöker man söka för just det som är populärt för tillfället, man hittar på nya projekt som man tror ska passa det man tror att Vetenskapsrådet vill att man ska forska om.⁵⁰

Tre röster, från en samhällsvetare, en humanist och en naturvetare, som alla analyserar utvecklingen i likartade termer. Vad de pekar på är forskningsfinansieringen idag inte bara är uppbyggd kring att resultaten ska visas upp förhållandevis snabbt, utan att resurser också reserveras för vissa ändamål, vilket förstärker intrycket av att man på grund av systemets inneboende logik skapar en likriktning. Vill man uttrycka det positivt kan man istället säga att det kan skapas en kritisk massa inom olika områden som skulle kunna vara befrämjande för forskningens innehåll. Emellertid är det framförallt att den institutionella strukturen uppmuntrar konformism som oroar de intervjuade forskarna. Här kan heller inga mer markanta disciplinskillnader spåras, som när det gällde synen på långsiktighet. Såväl naturvetare och medicinare som kulturvetare förefaller överens om att det utvecklas ett flockbeteende bland forskarna, som också spås på genom att resurserna är så knappa.

Öronmärker man pengar så söker sig folk dit. Ett tag kanske det handlar om invandrare, en annan gång handlar det om genusforskning. Det är ju en signal att nu finns det pengar att hämta här. (...) Det är när man söker sig fram och har ett personligt intresse som man kan göra oväntade fynd eller hitta någon aspekt som blir fruktbarande.⁵¹

Så formulerar sig Tore Frängsmyr, mångårig professor i vetenskapshistoria. Öronmärkningen av pengar uppmärksammas också av Kurt Nordström, professor emeritus i mikrobiologi, som menar att pengar till nyfikenhetsbaserad forskning minskar i takt med att alltmer av forskningsmedlen reserveras för vissa områden eller inriktningar. ”Och EU fungerar på samma sätt, och det är ännu nyckfullare för de definierar ju om vad de tycker är viktigt var femte, sjätte år i och med ramprogrammen.”

Samtidigt skiljer sig uppfattningarna om hur stark påverkan öronmärkning och styrning mot vissa områden har på forskarnas **faktiska** verksamhet. Att ansökningarna ser ut på ett visst sätt, och att viljan till anpassning

50. Jean Pettersson, lektor i analytisk kemi.

51. Tore Frängsmyr, professor i vetenskapshistoria.

är stor på den punkten, behöver med andra ord inte alltid innebära att ansökningarna speglar vad som verkligen pågår i laboratorier, på bibliotek, på kliniker och vid datorn. Den bild som istället växer fram är att forskningsfinansieringen främjar en skicklighet i att ”förpacka” sin forskning på olika sätt beroende på vem som är mottagaren. Återigen är ”dubbel bokföring” en adekvat liknelse: institutionellt tvingas man att visa upp en sida utåt, men ibland följa ett annat eller delvis annat spår inåt.

Däremot tror jag att alla tänker strategiskt när man formulerar ihop en ansökan, men det betyder inte att man tänker så, utan det betyder att om man har ett projekt så kan man formulera första sidan litet olika, beroende på var man tror att det går att få pengar. Men projektet är detsamma ändå. *Man anpassar till vem man skickar?* Det är klart, om det finns pengar för demokratisering så försöker du formulera ditt projekt så att det har någon konsekvens för demokratisering. Min uppfattning är att man har ett projekt och så paketerar man det litet olika, och sedan gör man ändå vad man tänkte från början. Möjligtvis att man lägger på frågor, men det är väl i sådana fall bara bra.⁵²

Statsvetaren Maria Edin konstaterar att forskarna ”svarar” på systemets uppbyggnad med en avvägning mellan yttre anpassning och inre autonomi. En liknande observation gör medicinaren Göran Magnusson, i egenskap av bedömare i Cancerfonden och forskningsrådet: ”När man läser ansökningar så är det ju uppenbart att folk försöker vinkla sina projekt även om det är de gamla vanliga projekten, och är man rutinerad så ser man det. Det kanske man kan stödja ändå, för att det är bra forskning.” Samtidigt menar han att forskarna nog blivit mer uppmärksamma på de signaler som sänds ut om vad som är prioriterat, i och med att medlen för grundforskningen genom Vetenskapsrådet blivit mindre.

Vid sidan av strategin att förpacka ”gamla” projekt i tilltalande omslag så finns också möjligheten att förena de finansieringsmöjligheter som står till buds med ett intresse. Man utvecklar alltså en slags pragmatisk hållning, där man som forskare väljer bland de olika inriktningar och ”öronmärkningarna” som erbjuds och frågar sig själv hur intresserad man är av just dessa.⁵³

52. Maria Edin, forskarassistent statskunskap.

53. Håkan Gunneriusson, forskare vetenskapshistoria.

Rolf Torstendahl, historiker och professor emeritus, säger sig heller inte ha något emot att få stimulans och idéer utifrån. När EU har lyst ut pengar för forskning om migration så låg det väl i linje med vad Torstendahl och hans kollegor sysslade med:

Nu tyckte jag och mina medarbetare eller kollegor i Västerås att det här skulle passa oss. Det var väl inte alls dumt för det som vi hade talat om i vagare termer tidigare. Vi kan anpassa oss och bygga upp en ansökan.

Trots att finansierarna uppenbarligen ses som styrande, utvecklar forskare strategier för att förlika sig med den styrningen genom att själv välja till vad man ska anpassa sig. Det som beskrivs ovan framstår dock som ett relativt utpräglat system av ”dubbel bokföring”, där inslagen av strategi för att tillfredställa andra, utifrån ställda krav som av den enskilda forskaren eller forskargruppen många gånger uppfattas som mindre fruktbara, blir väsentliga för att överleva i systemet. Det förhållningssättet, precis som uppfattningarna om konformism, långsiktighet och avsaknaden av reell akademisk frihet, kan negativt påverka det som är forskarens viktigaste arbetsverktyg: den inre motivationen, viljan att söka.

Balansen mellan forskning, undervisning och administration

Vid sidan av finansieringssystemets omvandling har det svenska universitetssystemet under 1990-talet lagt alltmer tyngd på utbildning. Samtidigt upprätthålls från statsmakterna en föreställning om att svenska universitet och forskare ska sträva efter excellens, spetsforskning och världsledande positioner. Förutom pengar, som för många forskare är nödvändigt för att kunna realisera forskningsidéer, så är en outhärlig förutsättning tid. Stora studentkullar kräver omfattande undervisning, och ökad undervisning ökar administrationen. Därutöver har det skett en generell byråkratisering av universiteten under 1990-talet. Samtidigt innebär den stadiga ökningen i studentantal sedan 1960-talet att den kunskapsmässiga och begåvningsmässiga heterogeniteten inom studentgrupperna tenderar att öka. Det är något som i sig ställer krav på de akademiska lärarna att anpassa undervisningen på sätt som är tidskrävande. I min studie ingick endast ett fåtal lektorer, vars arbetsvillkor sannolikt påverkats allra mest av det som skett under 1990-talet i och med grundutbildningens utbyggnad. För professorernas del, vilket kommer att framgå, är det framförallt administrationen som tar tid i anspråk.

Utbyggnaden av nya universitet och högskolor i Sverige har inneburit att akademisk grundutbildning nu ges på ett stort antal platser. I intervjuerna märks också en tydlig skillnad i hur forskarna vid det nya universitetet i Örebro uppfattar sin ställning som forskare jämfört med forskarna på det gamla Uppsala universitet. ”Om man ska göra en analys så kan man säga att det som händer i Örebro är att universitetet har mindre och mindre möjlighet, eller lägger ned mindre och mindre energi på, att bedriva forskningsdelen av den akademiska tillvaron” menar Per-Erik Olsson, biologiprofessor vid Örebro universitet. Det understryks också av Erik Flygare, lektor i socialt arbete vid samma universitet, som sedan disputationen i stort sett undervisat på heltid trots en utbildning som forskare.

Gunnela Björk, universitetslektor i historia i Örebro med 50 procents forskningsmedel och 50 procents undervisning, säger att undervisning och administration alltid tenderar att ta mycket mer tid, på forskningens bekostnad. Hon beskriver en situation där det främsta ansvaret reellt sett ligger på att undervisa, och där de arbetsvillkor som skulle kunna vara

gynnsamma ur forskningssynvinkel – till exempel koncentrerad tid för forskning – är en omöjlighet praktiskt. Känslor av lojalitet och solidaritet aktiveras, det är illojalt att ägna sig åt forskning när lärarsituationen är pressad. Solidariteten med institutionen och lärarkollegorna blir större än med forskningsfinansiärerna och den egna forskningen.

Finns det någon som, mer än du själv, slår vakt om din forskning?

Nej, det tycker jag är ett problem. Alla inser att det behövs och alla är jättegglada när man får pengar och sådär, men vardagen tränger sig alltid på. Men att någon skulle säga att nu kanske du ska slippa detta för att du fått forskningspengar, det händer ju aldrig.

Samtidigt finns förväntningarna från både institutionsledning, kollegor och den enskilda forskaren att forskningsmedel ska komma in och att forskning ska utföras. ”Någonstans har vi stora ambitioner och stora möjligheter att föra in egen forskning i grundutbildningen.”⁵⁴ Frustrerande från forskarnas sida sett är att man på pappret bedriver forskning, att förväntningarna därmed blir därefter och att vanmakten blir desto större när realiteterna ofta ser annorlunda, eller till och med helt annorlunda, ut.

Att ständigt skriva ansökningar och framförallt att ofta få avslag på dessa kan leda till en brist på motivation som påverkar forskaren och indirekt forskningen negativt.⁵⁵ Ägnar man tre till fyra månader per år åt att söka anslag, och utfallet är litet, är det lätt att över åren börja se det som ganska förspilld tid. Såsom forskningssystemet idag är organiserat är det emellertid omöjligt att undvika sådana situationer – de ingår i förutsättningarna. Vad som däremot skapar en än större känsla av farlig meningslöshet är den tilltagande byråkratiseringen, som drabbar forskarna mycket negativt. Här blir det också tydligt, även i detta förhållandevis begränsade intervjumaterial, att detta är en erfarenhet som inte uppmärksammas i samtliga grupper utan framförallt bland de tio professorerna, och att bland dem är bedömningen av vad som sker relativt samstämmig, oavsett disciplin. Professorerna är idag till stor del administratörer, vilket kan förefalla som dålig resursanvändning, men framförallt ligger det stora problemet i att merparten av dessa uppgifter uppfattas som meningslösa, slöseri med resurser och till ingen nytta. Kurt Nordström, professor emeritus i mikrobiologi, sammanfattar utvecklingen som universitetet genomgått sedan han kom till Uppsala som professor 1982:

54. Gunnela Björk, universitetslektor i historia.

55. Det menar till exempel Carina Johansson, professor i medicinsk elektronik.

Jag kom dit 1982, och man hade i stort sett en påse pengar – man planerade och styrde inte lika mycket – och det gjorde man i stort sett vad man ville med. Det pågick i stort sett under hela 1980-talet, men sedan vände det där i slutet av 1980-talet – det är i och för sig alltid svårt att veta när det vände. Nu har vi kommit i en situation, jag uppfattar det som en fullständigt förlamande byråkratisering. Budgetplaner och internrevision är mycket viktigare än undervisning och forskning. Och det färgar ju av sig väldigt mycket på professorerna, kan man säga, hela verksamheten.

Hur menar du då att den här organisationen ..?

Att vi förlorar tid på fullständigt ointressanta saker, som inte har med verksamheten att göra. Utan att det är till någon nytta.

Nordström drar slutsatsen att det är forskningen som fått betala för detta. Liknande beskrivningar ger medicinaren Göran Magnusson, som är mycket bekymrad över den ”accelererande byråkratiseringen” av universitetet, som till syvende og sist beror på att staten idag fordrar redovisning av allt, ”och som jag är beredd att hålla en stor peng på att ingen någonsin läser.” Per-Erik Olsson, professor i biologi vid det nya universitetet i Örebro, pekar också han på den höga belastningen av administrativa uppgifter, som han dock förknippar med att universitetet befinner sig i en uppbyggnadsfas och därför kräver extra mycket av ämnesföreträdarna:

Nu tror jag administrationen här är ganska extrem för tillfället. Olika utredningar, olika remisser som ska gås igenom, där man kräver en längre förklaring, där jag har svårt att se hur det gynnar oss. Sakkunnigyttranden och sådant, det är fritiden så det räknar jag inte till administrationen som jag själv utför. Administrationen här vill ha en enorm mängd information.

Mot bakgrund av hur likartat professorerna vid det gamla Uppsala universitet beskriver sin arbetssituation är det förmodligen inte den nya universitetsstatusen som slår igenom, utan den generellt ökande byråkratiseringen av universitetet.

En annan av de intervjuade ser det till och med som ett misstag att ta professuren, eftersom avsikten var att tillfredställa de drivkrafter som fick honom att en gång i tiden söka sig till forskarkyrket – han har tidigare varit verksam inom industrin. Hans förväntning var att universitetet skulle innebära undervisning, handledning och forskning framförallt. Istället har det blivit administration som tar den absoluta merparten av

tiden: ”Tyvärr kåkas ju tiden upp på i mitt tycke onödig och meningslös administration.”⁵⁶

Professorernas tid för forskning är genomgående begränsad, något som också framkommit i tidigare undersökningar. ”Jag brukar säga att när alla har gått hem på fredagseftermiddagen så kan man ägna sig åt litet smygforskning själv”, skämtar Dag Stranneby, professor i elektronik. Universitetslektorn Gunnela Björk uppfattar det som att professorernas primära uppgift inte längre är att forska, utan ”att dra in pengar, och det är nästan så att de kan vara hur spirituella och stödjande som helst, men drar de inte in pengar så har de inte gjort vad de ska göra”. Därför, säger hon själv, skulle hon inte vilja bli professor själv. ”Jag tycker inte alls det verkar attraktivt, inte alls.”

56. Dag Stranneby, professor i elektronik.

Vad motiverar forskarna?

Varför söker sig individer till forskning? Varför blir de kvar? Dessa är viktiga nyckelinsikter för att förstå hur en välfungerande forskningsorganisation bör se ut. Allt för att bibehålla den livsnödvändiga motivationen på en nivå som är så optimal som möjligt. I ett kreativt yrke som forskarens är en inre motivation i princip oundgänglig för att säkerställa god forskning och inte minst för att producera nya kunskaper och banbrytande resultat.⁵⁷ Forskning som kommenderas fram, eller som utförs främst för att tillfredsställa krav eller förväntningar utifrån, är mindre ofta kreativ, visar både vetenskapssociologisk och psykologisk forskning.⁵⁸ Därför är det viktigare i forskningsorganisationer än för vissa andra yrkesgrupper att motivationen inte släcks eller snedvrids i riktning mot fel sorts incitament. Avslutningsvis presenterar jag forskarnas egen syn på forskningens lockelse, varför de valde att bli forskare och hur de idag uppfattar situationen.

Bland de intervjuade är det möjligt att utkristallisera kategorier av svar på frågan om varför de sökte sig till forskning, och vad de då förväntade sig. Det är inte märkligt. Forskning är trots allt olika organiserad inom olika discipliner och ställer också krav på skilda förmågor.

Det finns två humanister som poängterar skrivandets, själva författandets, roll och den möjlighet till fördjupning i motsats till journalistik som forskningen innebär.⁵⁹ ”Lusten att skriva är en viktig del. Det var den som ledde mig till att skola om mig till journalist, men då blev jag ju journalist i etermedia vilket var ganska korkat. Så lusten att skriva är en ganska stark drivkraft” säger historikern Gunnela Björk. Alla humanister behöver emellertid inte dela detta intresse för författandet. Vetenskapshistorikern Håkan Gunneriusson ser istället analysen som det lockande: ”Jag tycker inte det är så jättekul att skriva, och inte förklara heller, vilket man måste göra när man ska skriva, men däremot själva analysen. När man knäckt problemet, då är det roliga slut.”

Ingen av samhällsvetarna tilldelar skrivandet denna viktiga roll, där tar man istället upp ett intresse för själva ämnet som viktigt, till exempel

57. Teresa Amabile, 1990, ”Within You, Without You ...”

58. För en genomgång av litteratur kring denna fråga se min *Organising Innovative Research. The Inner Life of University Departments*, 1997.

59. Tore Frängsmyr och Gunnela Björk.

ett starkt intresse för just Kina eller Sicilien och maffians roll där.⁶⁰ Även medicinaren Håkan Aldskogius uppger ett intresse för just nervsystemet som en drivkraft för honom att börja forska, snarare än någon allmän personlig läggning som utslagsgivande faktor.

Flera, och intressant nog är det framförallt medicinarna och naturvetarna, återkommer till betydelsen av det som traditionellt förknippats med forskning, nämligen **nyfikenhet** som en viktig drivkraft.⁶¹ De motsvarar på så sätt den klassiska bilden av en forskare. Nyfikenhet kan ses som viljan att undersöka, pröva och söka sig fram, en drivkraft oberoende av specifika frågor eller omständigheter, och bottenar ytterst i en förutsättningslös undran. Grundforskning kallas ju ibland också nyfikenhetsbaserad forskning.⁶²

En fjärde kategori nämner främst en motivation som jag väljer att beteckna som **problemlösande**. Till skillnad från de rent nyfikenhetsmotiverade, där tyngdpunkten litet förenklat ligger på frågorna, så anger forskare som hamnar i denna kategori snarare intresset för lösningar på problem som den starkaste drivkraften.⁶³

Ja, det är väl egentligen att försöka förstå vad som händer ... när man stöter på problem. Jag jobbar ju väldigt mycket med teknikutveckling och göra saker bättre än vad det redan finns, och då måste man förstå hur saker fungerar. Och där ligger väl mycket av drivkraften bakom det som många inom vår fakultet gör. Att försöka reda ut problem, och att försöka lösa dem. Så det är ju väldigt mycket problemlösning, och det är det som är det roliga också, att försöka hitta nya lösningar. Komma på saker som man inte tänkt på.⁶⁴

Så formulerar kemisten Leif Nyholm sitt intresse för forskning. Gränsen mellan nyfikenhet och problemlösning är inte glasklar, men bland dem jag intervjuat är det uppenbart att det är fler naturvetare, tekniker och medicinare som ser drivkraften för forskning som något av dessa båda.

60. Maria Edin och Carina Gunnarsson.

61. Kurt Nordström, professor i mikrobiologi, Joar Svanvik, professor i kirurgi, Per-Erik Ohlsson, professor i biologi, Dag Stranneby, professor i elektronik.

62. Dan Brändström, 2002, "Where is Swedish research policy leading the universities? "

63. Klas Flärdh, forskarasistent mikrobiologi, Håkan Gunneriusson, projektforskare i vetenskapshistoria, Leif Nyholm, professor i analytisk kemi.

64. Leif Nyholm, professor i analytisk kemi.

Det förekommer också en femte kategori som pekar på att intresset för forskning härrör närmast ur en önskan att **skapa** med händerna och att få saker och ting att fungera praktiskt. Carina Johansson, professor i medicinsk elektronik, och Jean Pettersson, som är universitetslektor i analytisk kemi, anger båda mer eller mindre den typen av motivation som väsentlig.

Även om det således finns fler viktiga drivkrafter än nyfikenhet som motiverar forskare att ägna sig åt forskning, så vill jag framhålla två aspekter som förenar många av de forskare jag intervjuat. För det första den stimulans som många känner inför det som är svårt, utmanande, svårförståeligt och inte tillrättalagt. Utmaningen, att brottas med det intellektuellt svårbemästrade, lockar många.

Flera framhåller för det andra den starka uppskattning de har, som till och med kan ses som ett behov, av självbestämmande och frihet, inte enbart i bemärkelsen att välja problem själv utan att avgöra arbetstider och arbetsförhållanden. Kort sagt att styra arbetet själv. ”Den största fördelen är den totala friheten man har, att komma och gå när man vill, man får gärna jobba ihjäl sig om man vill, så att säga, och göra litet i perioder.”⁶⁵ Historikern Gunnela Björk pekar ut liknande värden, ”det egna ansvaret och att ändå kunna disponera sin tid”, som centrala för henne, och menar att det är en åldersfråga: ”Antingen får man bli chef eller så får man försöka skaffa sig frihet, för man står inte ut med att vara under någon som är yngre än man själv eller så.”

Min bedömning, som är mycket preliminär, är att utvecklingen mot en styrning av forskningsresurserna, den successiva etableringen av ett ”mode 2”-förhållningssätt på kunskapsproduktion också i vetenskapliga sammanhang, tenderar att drabba forskare med en nyfikenhetsorienterad motivation allra hårdast, alltså främst naturvetare och till viss del medicinare. Denna iakttagelse stämmer också ganska väl med den bild som de tidigare gav av oron för långsiktigheten i den vetenskapliga kunskapsuppbyggnaden. För dem är den reella inskränkningen i den akademiska friheten allra mest påtaglig, eftersom den förutsättningslösa nyfikenheten styrde dem till forskningen, och de har också svårast att ”ställa om sig”. Där motivationen främst är ett starkt intresse för en samhälls- eller politisk fråga, eller författandet och skrivandet i sig, är visserligen inskränkningarna i den akademiska friheten högst kännbara, men de slår inte på samma direkta sätt mot kärnan i motivationen.

65. Jean Pettersson, universitetslektor i analytisk kemi.

Avslutning

Det europeiska universitetssystemet är hotat. Forskningsuniversitetet, med sin unika kombination av forskning, utbildning och frihet, är en institution som fordrar statens skydd för att överleva. Den insikten lade grunden till framgången för de europeiska universiteten, och det faktum att statens skydd, på det sätt det behövs, successivt dragits tillbaka under tiden efter 1945 leder också fram till den situation vi ser idag.⁶⁶

Det finns flera vägar att, antingen medvetet eller av obetänksamhet, avskaffa forskningsuniversitetet som fungerande och inspirerande institution. En är att minimera tiden för forskning, så att forskarna inte längre kan bedriva konkurrenskraftig forskning. En annan är att minimera resurserna så mycket, att kampen för överlevnad blir den huvudsakliga drivkraften och att därmed anpassning, lyhördhet och strategiska överväganden ofta tar över. En tredje är att minimera andelen tjänster med forskningsinriktning. Alla tre vägarna tillämpas idag i Sverige. En massiv utbildningssatsning i kombination med byråkratisering leder till att många universitetsforskare tvingas att bli antingen universitetslärare i princip på heltid eller, som professorerna, som innehar de högsta forskningstjänsterna i systemet, framförallt administratörer. Forskningsmedel fördelas idag genom den tungt vägande externfinansieringen enligt en logik där många gånger fel drivkrafter uppmuntras hos de individuella forskarna. Likriktning och alltför långt gången lyhördhet inför vad finansiärerna vill ha är två uppenbara faror som pekats ut i denna rapport. Inte ens alla professorer har idag forskning i tjänsten, vilket innebär att forskningsuniversitetets fasta bas i stort har försvunnit. Utvecklingen är internationell, inte enbart svensk.⁶⁷ Runtom i Europa kan liknande tendenser iakttagas.

66. Se också Marianne Bauer *et al*, 1999, *Transforming Universities. Changing Patterns of Governance, Structure and Learning in Swedish Higher Education*, 258ff.

67. Se Burton Clark, 1995, *Places of Inquiry*, 189–190, där han angående det tyska universitetssystemet skriver att ”det historiska idealet klarar fortfarande att styra beteende när förutsättningarna är gynnsamma, men för en ökande andel av detta system är det en missledande definition. Förvirring råder när systemet som helhet försöker att samtidigt härbärgera massutbildning och institutionsuniversitetet” (min översättning).

Vad kan vi då dra för mer generella slutsatser beträffande de institutionella förändringarnas effekter på mikronivå?⁶⁸ Hur påverkar de signaler som systemet sänder ut värderingar och beteenden hos de enskilda forskare som bär upp den svenska forskningen?

För det första står det klart att akademisk frihet, i bemärkelsen att inte styras när det gäller problem, metoder eller när det gäller publicering, fortfarande betraktas som ett mycket viktigt värde av flertalet forskare och lärare vid universiteten. Det fria kunskapssökandet försvaras av forskarna utifrån centrala värden som långsiktighet, originalitet och motivation. Dessa värden överlever bättre med ett till övervägande delen forskarstyrt system än med ett utifrån dominerat. Vissa forskare försvarar ett blandsystem, där samhällsstyrning förekommer men där också ”fria pottor” finns. Ingen är dock beredd att helt ge avkall på forskarstyret.

För det andra står det också klart att forskarnas uppfattning om sin egen situation skiljer sig påfallande från den positiva bild av en till övervägande del helt fri forskningsmiljö som fanns i början av 1990-talet. Idag är många pressade av den styrning mot särskilda områden som förekommer från externa finansiärer och från forskningsråden, vilket dessutom förstärks av att forskning i tjänsten nästan inte förekommer längre och att fakultetsmedlen har skurits ned drastiskt. De starkaste farhågorna från forskarnas sida gäller bristen på långsiktighet och bredd som genereras av den nuvarande institutionella uppbyggnaden, och som på sikt kan komma att få stora konsekvenser för den vetenskapliga utvecklingen och Sveriges ställning som forskningsnation.

För det tredje har forskarnas handlande men också tänkande påverkats av de institutionella förändringarna, om än hittills inte deras grundläggande värderingar. Mest slående är att ett strategiskt och ekonomiskt orienterat förhållningssätt invaderat tankeutrymmet hos de allra flesta, där koncentrationen ligger på – litet förenklat – ”yta” snarare än innehåll. Den yttre anpassning som blivit nödvändig för att erövra resurser, och särskilt de mer omfattande anslagen som oftast är länkade till särskilda områden, kräver sin tribut i form av tid, kraft och energi. Samtidigt är den konkurrens i idéledet som genomsyrar retoriken kring den nuvarande forskningsfinansieringen föga befrämjande för originalitet och avvikelser från huvudfåran. Yttre anpassning är dock inte hela historien. ”Motståndsstra-

68. Jämför Mary Henkel, 2000, som i boken *Academic Identities and Policy Change in Higher Education* ställer en liknande fråga när det gäller de brittiska akademikernas identitet i en förändrad institutionell struktur.

regier” utvecklas från forskarnas sida i avsikt att skapa manöverutrymme för att trots allt gå sin egen väg, genom att ibland säga en sak och göra en annan eller delvis annan. Därigenom bibehålls till viss del en akademisk frihet, även om den praktiseras mer ”i lönnedom” än tidigare. Baksidan är den känsla av dubbel bokföring som uppstår hos många forskare.

Skillnader mellan disciplinerna förekommer. Den starkaste oron för de vetenskapliga konsekvenserna av de institutionella förändringarna kommer från naturvetar- och medicinarhåll. Dessa forskare är de som säger sig vara motiverade av nyfikenhet snarare än intresse för en specifik fråga, för skrivandet i sig eller för problemlösning i mer snäv bemärkelse. Ett samhällsstyrt finansieringssystem riskerar således att främst stöta bort de i någon mening ”klassiska” forskarna inom centrala vetenskapliga områden. Mer lätt att anpassa sig förefaller samhällsvetare och humanister ha, även om resignation förekommer även bland dem. Skillnaden är intressant, eftersom jag tror den speglar olikheter i hur utvecklad den interna vetenskapliga ”agendan” är. Därutöver framstår för naturvetare och medicinare det unika med akademisk forskning tydligare i kontrast till industriforskningen. Den akademiska friheten är värd att slå vakt om eftersom man får dagliga bevis på att det kan fungera helt annorlunda.

Samhällsvetenskaplig forskning visar att normer och värderingar allmänt sett är mer trögörliga än beteendemönster. Det ligger alltså inget förvånande i att värderingar dröjer kvar medan beteenden är det första som förändras. Den akademiska kulturen har historiskt sett varit mycket stark, och en hel del av den akademiska identiteten har legat i informella normer, värderingar och ideal, vad vi kan kalla kultur.⁶⁹ Därför finns det all anledning att förvänta en uttalad tröghet när det gäller den kulturens förändringar. Den tidshorisont vi rör oss inom när det gäller forskningssystemets institutionella förändring är trots allt heller inte så lång, ungefär tio år. Men självfallet påverkar förändrade institutioner och förändrat beteende så småningom också värderingar och normer; att leva i dissonans där man gör en sak och anser en annan är inget som människan eftersträvar.⁷⁰ Därför kommer på sikt en anpassningsprocess att ske, där forskarna strävar efter att få handlingar och värderingar att överensstämma mer än vad de gör just nu, till den akademiska frihetens nackdel. Forskning visar likaså att institutionella arrangemang, hur saker och ting är organiserade, påverkar

69. Se bland andra Mary Henkel, 2000, *Academic Identities and Policy Change in Higher Education*.

70. För diskussion kring kultur och handlande se bland andra Harry Eckstein, ”A Culturalist Theory of Change”, *Regarding Politics*, 1992.

både beteende och normer, genom att de skapar incitamentsstrukturer som driver individer i en viss riktning.⁷¹ Därför är det hög tid att på allvar reflektera över de incitamentsstrukturer som den nuvarande forskningsorganisationen skapar och som jag här försökt belysa. Vill man uppmuntra värden som icke-konformism, kreativitet och frihet inom forskningen så kan inte de institutionella strukturer som omger forskarna vara uppbyggda på sätt som motverkar dessa värden, vilket som vi sett idag i stora delar är fallet. Under en övergångsperiod lever visserligen de äldre värderingarna och normerna kvar, eftersom kultur förändras långsamt. Men på längre sikt kan vi räkna med att institutionerna, som i det här fallet inte är optimala givet de värden som ska främjas, ”vinner” över den eftersläpande kulturen.

Varför har vi idag en institutionell struktur som rimmar så illa med de grundläggande värden som flertalet, såväl forskare som administratörer och ansvariga politiker, säger sig vilja slå vakt om? Från politiskt håll ter det sig förmodligen allt svårare att stå emot krav på alltmer insyn, demokrati och förankring även på områden där sådana tendenser kan visa sig vara kontraproduktiva. Men som framgått av intervjuerna som presenterats här, riskerar avvägningen till förmån för alltmer samhällsstyrning att påverka dem som utgör basen för forskningen, forskarna själva, i en klart negativ riktning. Forskarinitiativ måste som jag ser det vara grunden i ett system som vill värna vetenskaplig originalitet istället för anpassning. En institutionell struktur som bygger på fler tjänster med forskning och där grundforskningen ges ett betydligt större utrymme genom att forskningsrådets fria medel ökar radikalt måste vara målet.

En avslutande, och måhända väl konspiratorisk reflexion: Vid fler än ett tillfälle när jag intervjuat forskarna för denna studie, vid överfyllda skrivbord med ringande telefoner och ständiga avbrott, har jag slagits av att systemet som det nu är uppbyggt på ett sinnrikt sätt ”lurar” begåvade och motiverade yngre personer in i en forskarkarriär som i flertalet fall kommer att visa sig vara en återvändsgränd, i brist på tjänster, anslag och tid. Den egentliga avsikten är emellertid att rekrytera heltidslärare till en alltmer expanderade grundutbildning, universitetslärare som dock har en forskarutbildning i botten och därmed är förhållandevis högt kompetenta. Allt medan den forskarbana som i retoriken hägrar som det lockande målet samtidigt i snabb takt är på väg att via institutionella initiativ avvecklas. En inte alltför orättvis betraktelse av ett system där frustrationen bland forskarna växer sig allt starkare.

71. *Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Sven Steinmo, Kathleen Thelen, Frank Longstreth (eds), 1992.

Referenser

- Amabile, Teresa, 1990, "Within You, Without You. The Social Psychology of Creativity and Beyond", Mark A. Runco & Robert S. Albert (eds), *Theories of Creativity*, Newbury Park: Sage.
- Bauer, Marianne, Berit Askling, Susan Gerard Marton & Ference Marton, 1999, *Transforming Universities. Changing Patterns of Governance, Structure and Learning in Swedish Higher Education*, Higher Education Policy Series, London: Jessica Kingsley Publishers.
- Bennich-Björkman, Li, 1997, *Organising Innovative Research. The Inner Life of University Departments*, Oxford: Elsevier Science.
- Berlin, Isaiah, 1969, "Two Concepts of Liberty", *Four Essays on Liberty*, Oxford: Oxford University Press.
- Blomqvist, Göran, Hans Jalling och Karsten Lundequist, 1996, "The Academic Profession in Sweden", i Philip Altbach (ed), *The International Academic Profession. Portraits of Fourteen Countries*, Princeton: The Carnegie Foundation for the Achievement of Teaching.
- Brändström, Dan, 2002, "Where is Swedish research policy leading the universities", SULF, www.sulf.se.
- Clark, Burton, 1995, *Places of Inquiry. Research and Advanced Education in Modern Universities*, Berkeley: University of California Press.
- Eckstein, Harry, 1992, "A Culturalist Theory of Change", *Regarding Politics. Essays on Political Theory, Stability and Change*, Berkeley: University of California Press.
- Gibbons, Michael, Camille Limoges, Helga Nowotny, Simon Schwartzman, Peter Scott, Martin Trow, 1994, *The new production of knowledge. The dynamics of science and Research in Contemporary Societies*, London: Sage.
- Gustavsson, Sverker, 1971, *Debatten om forskningen och samhället*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.

- Gustavsson, Sverker, 1997, "Varför inte lägga ned universiteten?", *Kunskap så det räcker? Arton debattinlägg om utbildning och forskning*, Stockholm: SULF.
- Henkel, Mary, 2000, *Academic Identities and Policy Change in Higher Education*, London: Jessica Kingsley Publishers.
- Kogan, Maurice, 2003, "Modes of Knowledge and Patterns of Power", paper presenterat vid Unesco Forum on Higher Education, Research and Knowledge, Paris den 8–9 december 2003.
- Medawar, Peter, 1969, *The Art of the Soluble: Creativity and Originality in Science*, London: Methuen and Co.
- Premfors, Rune, 1986, *Svensk forskningspolitik*, Lund: Studentlitteratur.
- Rosenberg, Göran, 2003, *Plikten, profiten och konsten att vara människa*, Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Scott, Peter, 2003, "The Research Revolution and Its Impact on the European University".
- Steinmo, Sven, Kathleen Thelen, Frank Longstreth (eds), 1992, *Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sörlin, Sverker, och Gunnar Törnqvist, 2000, *Kunskap för välbefinnande. Universitetet och omvandlingen av Sverige*, Stockholm: SNS förlag.
- Wallerstein, Immanuel, 2003, "Knowledge, Power and Politics: The Role of an Intellectual in an Age of Transition", paper presenterat vid Unesco Forum on Higher Education, Research and Knowledge, Paris den 8–9 december 2003.
- Westling, Håkan (red), 1999, *Börjar grundbulten rosta? En debattskrift om grundutbildningen i högskolan*, Rådet för högskoleutbildning.
- Årsrapport, Högskoleverket, 2001.
- Östros, Thomas, 2001, "Din bild är alltför dystert", i *Universitetslärares* 18/2001.

Intervjuer

Håkan Aldskogius, professor i medicinsk strukturbologi, Uppsala universitet.

Gunnela Björk, universitetslektor i historia, Örebro universitet.

Maria Edin, forskarasistent i statsvetenskap, Uppsala universitet.

Erik Flygare, universitetslektor i socialt arbete, Örebro universitet.

Klas Flärdh, forskarasistent i molekylärbiologi/mikrobiologi, Uppsala universitet.

Tore Frängsmyr, professor i idé- och lärdomshistoria, särskilt vetenskapshistoria, Uppsala universitet.

Carina Gunnarsson, forskare i statsvetenskap, Uppsala universitet.

Håkan Gunneriusson, forskare i vetenskapshistoria, Uppsala universitet.

Carina Johansson, professor i medicinsk elektronik, Örebro universitet.

Göran Magnusson, professor i medicinsk virologi, Uppsala universitet.

Kurt Nordström, professor emeritus i mikrobiologi, Uppsala universitet.

Leif Nyholm, professor i analytisk kemi, Uppsala universitet.

Per-Erik Olsson, professor i biologi, Örebro universitet.

Jean Pettersson, universitetslektor i analytisk kemi, Uppsala universitet.

Dag Stranneby, professor i elektronik, Örebro universitet.

Joar Svanvik, professor i kirurgi, Linköpings Hälsouniversitet.

Rolf Torstendahl, professor emeritus i historia, Uppsala universitet.

